

भारतीय महिलांची विविध क्षेत्रातील प्रगती ची वाटचाल

प्रा. सौ. सारिका अशोक पाटील, कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, भिगवन, ता. इंदापूर जि. पुणे

भारत हा विकसनशील देश आहे. भारतात 80 टक्के लोक खेड्यात राहतात. त्यामध्ये महिलांच्या विकासाला अत्यंत महत्वाचे स्थान असते कुटुंब व्यवस्था ही भारताचे बलस्थान आहे. विकासाच्या प्रक्रियेमधून जात असताना देशातील विविध क्षेत्रातील विकासामध्ये पुरुषाप्रमाणे स्त्रिया सुद्धा हातभार लावत असतात. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर महिलांच्या सबलीकरणासाठी प्रयत्न करण्यात आले. भारतीय राज्यघटने देण्यात आलेले मूलभूत अधिकार हे महिलांच्या विकासाचा पाया आहेत. पुरुषाने इतकी महिलांची क्षमता महत्वाचे हे ओळखून त्याला चालना देण्यासाठी राष्ट्रीय स्तरावरील १९९० साली राष्ट्रीय महिला आयोग, राज्यस्तरावर १९९३ रोजी राज्य महिला आयोग, आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निमित्ताने भारतीय महिलांचे उद्योग क्षेत्रात आपली कार्ये कर्तृत्व दाखवण्याची संधी मिळाली. आज पाहिले तर महिलांनी कृषी, औद्योगिक, उद्योग, व्यापार, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय, साहित्य, सांस्कृतिक क्षेत्रात आपले वर्चस्व प्रस्थापित करून भरभराटीस आल्याचे दिसते. भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधी, सुचिता कृपलानी या पहिल्या मुख्यमंत्री पोलिस सेवेत दाखल झालेल्या पहिल्या महिला मदर तेरेसा यांना शांततेचा नोबेल पुरस्कार जाहीर झाला. भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती त्या म्हणजे प्रतिभाताई पाटील तसेच भारतीय पहिली महिला गव्हर्नर श्रीमती अरुंधती भट्टाचार्य होय. गाणं सम्राज्ञी लता मंगेशकर यांना भारतरत्न किताब दिला गेला. स्त्री हीच त्याग, नम्रता, श्रद्धा व सुज्ञानपणा यांची मूर्ती आहे. ती कोणत्याच बाबतीत कमी नाही. पारंपारिकरित्या पुरुषाची समजली जाणारी क्षेत्रे महिला काबीज करीत आहेत. झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, ताराबाई शिंदे, सावित्रीबाई फुले यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून मीरा बोरवणकर, सुनीता विल्यम्स, अंजू जॉर्ज कल्पना चावला, सनिया मिर्झा या महिला आपापल्या क्षेत्रात कर्तृत्व गाजवत आहेत. तसेच पोलीस सहकारी दल याबरोबर रिक्षा, ट्रक चालवणे, पेट्रोल पंपावर पेट्रोल भरण्याचे काम महिला यशस्वीपणे पार पाडत आहेत. बस कंडक्टर, पत्रकारिता, फायर ब्रिगेड ही क्षेत्रे सुद्धा महिलांनी काबीज केली आहेत. सध्या भारतात स्त्रिया उद्योगिक क्षेत्रात तसेच व्यापार, कृषी क्षेत्रात, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, साहित्य क्षेत्रामध्ये ज्या प्रकारे ठसा उमटवीत आहेत. तो खालील प्रमाणे

महिलांचे राजकीय क्षेत्रातील योगदान

पुरुषांच्या तुलनेत महिला मतदानात भाग घेतात. सार्वजनिक कार्यालये आणि राजकीय पक्षासाठी धावतात. राजकीय सक्रीयता आणि सक्रीयता आणि मतदान ही महिलांच्या राजकीय सहभागाची सर्वात मजबूत क्षेत्रे आहेत. राजकारणातील असमानतेचा मुकाबला करण्यासाठी भारत सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये जागोजागी आरक्षणाची स्थापना केली आहे भारताच्या सार्वत्रिक निवडणुका दरम्यान महिलांचे मतदान 65.63% होते जे पुरुषांच्या 67.09% मतदानापेक्षा थोडे कमी होते. प्रगती असूनही संसदेत महिलांच्या प्रतिनिधित्वाच्या बाबतीत लिंग आणि वर्गावर आधारित भेदभाव बंदी घालून मानवी तस्करी आणि सक्तीचे श्रम प्रतिबंधित करून आणि महिलांसाठी भारत सरकारने राज्य आणि स्थानिक सरकारना समान वेतन, मोफत कायदेशीर मदत, मानवी कामाची परिस्थिती, मातृत्व सवलत कामा आणि शिक्षणाचा

अधिकार आणि जीवनमान उंचावणे यासह वर्ग आणि लिंगानुसार समानतेला प्रोत्साहन देण्याचे निर्देश दिले. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

मता अधिकारासाठी राष्ट्रीय चळवळीला प्रतिसाद म्हणून 1900 च्या दशकाच्या सुरुवातीला महिलांच्या मताधिकार्याची चळवळ सुरू झाली तथापि बहुसंख्य महिला आणि पुरुषांना 1947 मध्ये संतापलेल्या भारतातील ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीत मतदानाचा अधिकार नव्हता. ब्रिटन पासून भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर १९५० मध्ये भारतीय संविधानाने अधिकृतपणे महिला आणि पुरुष दोघांनाही मताधिकार प्रदान केला. सार्वत्रिक मताधिकारपूर्वी प्रांतीय कायदेमंडळांनी महिलांना मतदानाचा अधिकार दिला होता.

भारतातील श्रीमंत आणि गरीब अशा दोन्ही राज्यांमध्ये सहभाग वाढला आहे. मतदाराचे लिंग गुणोत्तर १९६० च्या दशकातील 1,000 पुरुष मतदारामागे 715 महिला मतदारावरून 2000 च्या दशकात 883 महिला मतदारावर सुधारले आहे. भारतीय निवडणूक आयोगाने (ECI) मतदार याद्या स्वच्छ करून आणि हरवलेल्या किंवा मरण पावलेल्या सदस्यांना काढून मतदारांची संख्या वाढवण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतात राष्ट्रीय स्तरावर सात नोंदणीकृत पक्षसह बहुपक्षीय प्रणाली आहे. भारतातील तीन सर्वात मोठी पक्ष भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (INC) भारतीय जनता पक्ष (भाजप) भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी (CPI) आहेत. भारताची पक्षप्रणाली अधिक स्पर्धात्मक बनल्यामुळे राजकीय पक्षांनी महिला मतदानापर्यंत पोहोचण्याचे प्रमाण वाढवले आहे. यामध्ये सर्वात मोठ्या पक्षांमध्ये महिला शाखा निर्माण करण्याचा समावेश करण्यात आला. भाजपची शाखा भाजप महिला मोर्चा आहे. आयएनसी ची शाखा अखिल भारतीय महिला काँग्रेस आहे. आणि सीपीआयची शाखा भारतीय महिलांचे राष्ट्रीय महासंघ आहे.

अॅनी बेझंट 1917 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या महिला अध्यक्ष होत्या. सरोजिनी नायडू १९२५ ते १९२६ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष करणाऱ्या महिला पहिल्या महिला भारतीय होत्या. नेली सोनगुप्ता 1933 इंदिरा गांधी (1959- 1978-83) सोनिया गांधी (1998- 2017 -2019- 2022) या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या इतर महिला अध्यक्ष होत्या. शशिकला काकोडकर या गोव्याच्या पहिल्या महिला मुख्यमंत्री आणि राष्ट्रवादी गोमांतक पक्षाचे अध्यक्ष होत्या.

तामिळनाडूच्या दिवंगत मुख्यमंत्री जय ललिता यांनी 1988 ते 2016 पर्यंत अखिल भारतीय अण्णा द्रविड भूनेत्र कळघमचे पाचवे सरचिटणीस म्हणून काम केले. मायावती 1995 मध्ये उत्तर प्रदेश मुख्यमंत्री झाल्या. आणि बहुजन समाजाच्या संस्थापकाचे राजकीय उत्तराधिकारी म्हणून नाव देण्यात आले. 2001 मध्ये पक्षाने 2003 पासून पक्षाचे अध्यक्ष पद स्वीकारले. अखिल भारतीय तृणमूल काँग्रेस अंतर्गत ममता बॅनर्जी 2001 पासून अखिल भारतीय तृणमूल काँग्रेसच्या अध्यक्षा अनुप्रीया पटेल 2016 पासून अपना दल (सोनी लाल)च्या संस्थापक अध्यक्ष आहेत. डॉक्टर रेणुका दा सिल्वर या मार्च ते जुलै 2017 या अल्प कालावधीसाठी गोवा फॉरवर्ड पार्टीचे अध्यक्ष होत्या.

भारतीय महिलांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान

भारताची अर्थव्यवस्था आपल्या ऐतिहासिक कृषी परंपरेला बांधलेली आहे. उत्तरेला सिंधू खोरे आणि ब्रह्मपुत्रा प्रदेश हे गंगा आणि पावसाळ्यात पाणीपुरवठा करणारे गंभीर कृषी क्षेत्र आहेत. भारतातील बहुसंख्य लोकांसाठी शेती हा जीवन जगण्याचा मार्ग आहे.

हरित क्रांतीनंतर उदारीकरणाच्या आगमनाने पुरुष कामगार अधिकाधिक शहरी केंद्राकडे खेचले गेले. ज्यामुळे शेत आणि मजुरी मध्ये सहभागी होणाऱ्या महिलांची संख्या वाढली.

ग्रामीण भारतात चरीतार्थासाठी शेतीवर अवलंबून असलेल्या महिलांची टक्केवारी 84% इतकी आहे. स्त्रिया सुमारे 33% शेतकरी आणि सुमारे 47% शेत मजूर आहेत. ही आकडेवारी देशातील पशुधन मत्स्यपालन आणि अन्न उत्पादनाच्या इतर विविध साहाय्यक प्रकारांमध्ये काम करीत नाही. 2009 मध्ये पीक लागवडीतील 94% महिला कृषी कामगार तृणधान्य उत्पादनात तर 1.47% भाजीपाला उत्पादनात आणि 3.72% फळे आणि काजू, पेय आणि मसाल्याच्या पिकामध्ये गुंतलेली होती.

कृषी क्षेत्रातील महिलांचा सहभाग चहाच्या मळ्यात सुमारे 47% कापूस लागवडी 46.84% तेल बियाणे 45.43% आणि भाजीपाला उत्पादनात 39.13% आहे या पिकांसाठी श्रम केंद्रित कामाची आवश्यकता असताना हे काम अत्यंत कुशल मानले जाते. स्त्रिया देखील सहाय्यक कृषी शिकार यात मोठ्या प्रमाणात सहभागी होतात अन्न आणि कृषी संघटनेच्या मते भारतीय महिलांची सर्व मच्छीमारा आणि मस्यापालनामध्ये अनुक्रमे 21% आणि 24 टक्के वाटा दर्शविला आहे.

भारतात महिलांचे मजूर आणि शेतकरी यांचे सामान्य काम हे पेरणी, पुनरलावणी, खुरपणी आणि कापणी यांसारख्या कमी कुशल नोकऱ्यांपुरते मर्यादित आहे. जे सहसा घरगुती जीवन आणि मुलांची संगोपन यांच्या चौकटीत बसते कापूस आणि बियाणे उत्पादनात ते पराक्रम क्रियाकल्पांमध्ये गुंतलेल्या असतात, यासाठी संयम आणि थोडीच अचूकता आवश्यक असते अनेक स्त्रिया बिन पगारी व निर्वाह मजूर म्हणून शेतीच्या कामात सहभागी होतात कमी मोलाच्या किंवा कमी पगाराच्या कठोर शेतीच्या कामाव्यतिरिक्त स्त्रिया घराच्या कल्याणासाठी देखील जबाबदारी जबाबदार आहेत ते त्यांच्या मुलांची काळजी घेतात पोषण देतात किंवा सामान्यतः उदरनिर्वाच्या शेतीमध्ये भाग घेतात आणि घराच्या आसपासची कामे करतात वेळेच्या वाटपाच्या अभ्यासावर आधारित जे आठवड्यातून स्त्रीचे तास कसे घालवता ते निश्चित करतात भारतीय स्त्री आठवड्यातून सुमारे 25 तास घरगुती कामे आणि पाच तास काळजी आणि सामुदायिक कामात घालवतात जमिनीसारखी गंभीर संसाधने देखील लिंगानुसार सामान्यपणे वितरित केली जातात असमान पणे विस्तारित केली जातात. स्त्रिया क्वचित थेट आणि त्यांच्या नावावर मालमत्तेचा मालकी हक्क उपभोग करतात.

महिला शेतकऱ्यांना भागीदार एकता आणि संसाधने प्रदान करणारी तसेच लैंगिक असमानता हाताळणारी सामाजिक संस्था म्हणून सहकारी संस्थांना फार पूर्वीपासून पाहिले जाते. भारतात त्यांना बऱ्यापैकी यश मिळाले आहे. अनेक घटनांमध्ये ज्यामध्ये महिलांना सहभागापासून वंचित ठेवले जाते. महिलांना सक्षमीकरण आणि शिक्षित करण्यासाठी केवळ सहकारी संस्था महत्वाच्या सत्तरी सहकारी संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग अजूनही तुलनेने कमी आहे. असे असूनही सहकारी बँका दुकाने खाद्यपदार्थ विक्रेत्यांचा समावेश असलेला किंवा महिला सहकारी संस्थांनी चांगले काम केले आहे आणि त्यांच्या सदस्यांना सेवांची संपूर्ण श्रेणी प्रदान केली आहे भारतात सहकारी संस्था सहसा आणि स्वराज्य संस्थांमध्ये निर्णय प्रक्रियेत महिलांना सामील करून घेण्याच्या उद्देशाने 33% प्रतिनिधित्व स्थापन केले गेले आहे आणि अनेक राज्यांमध्ये सर्व संचालक मंडळांमध्ये महिला कार्यरत आहेत.

भारतीय महिलांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

एक स्त्री शिकली म्हणजे संपूर्ण कुटुंब शिकले. आणि म्हणून कुटुंबात स्त्री शिक्षणाला फार महत्वाचे स्थान आहे. देशात ज्या प्रमाणात महिलांनी उच्च शिक्षण घेऊन डॉक्टर, तंत्रज्ञ, इंजिनियर, शास्त्रज्ञ इत्यादी पदव्या संपादन केलेल्या असतात. त्या प्रमाणात देशाच्या विकासामध्ये त्यांचा सहभाग उच्च दर्जाचा असतो. 1995 मध्ये बीजिंग मध्ये झालेल्या आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेमध्ये समाजाची आर्थिक, सामाजिक व राजकीय प्रश्ने सोडवण्यासाठी स्त्रियांचा पूर्ण सहभाग व स्त्रियांचे पूर्ण अर्थाने सबलीकरण यावर भर देण्यात आला आहे. भारतामध्ये बीजींच्या मसुद्यावर आधारित असा कृती कार्यक्रम तयार करण्यात आला आहे. परिणामी स्त्री शिक्षणात वाढ होण्यास सुरुवात झाली आहे. आज समाजशास्त्र शाखा, वाणिज्य शाखा आणि अभियांत्रिकी शाखा व तंत्रज्ञान शाखा तसेच विधि शाखेमध्ये सुद्धा शिक्षण घेणाऱ्या महिलांचे प्रमाण वाढत आहे. विकसीत देशापेक्षा अविकसित देशात महिला निरीक्षतेचे जगातील 65 दशलक्ष मुली शाळेत जात नाही. तरीसुद्धा या अडचणीवर मात करीत महिला शिक्षण क्षेत्रात प्रगती करत आहेत. अगदी कुलपती ते कुलगुरु पासून ते संचालक शिपाई पर्यंत महिलांचा सहभाग आहे. शिक्षणाचे असे एकच सुद्धा क्षेत्र नाही त्यामध्ये महिला आघाडीवर नाहीत.

डिजिटल तंत्रज्ञान आणि डिजिटल सेवा प्रसारामुळे समाजात पूर्ण सहभागी सहभागासाठी डिजिटल कौशल्य ही एक पूर्ण शर्त बनली आहे. आज इंटरनेट नेव्ही गेट करण्यात अक्षमतेमुळे तोटे आहेत. हे तोटे एक काळी श्रीमंत देशासाठी काही प्रमाणात समाविष्ट असताना इंटरनेट कनेक्ट केलेल्या तंत्रज्ञानाच्या जलद आणि सतत प्रसारामुळे ते आता जागतिक स्तरावर संबंधित आहे.

महिला आणि मुलींना डिजिटल कौशल्याने सुसज्ज करणे त्यांना डिजिटल जाणकार पुरुषासोबत समान पातळीवर आणण्यास मदत करते आणि वाढीव एजन्सी आणि निवडीसाठी असंख्य संधी उघडतात. आरोग्य आणि कायदेशीर अधिकारांवरील वेबसाईट आणि मोबाईल ॲप्लिकेशन उदाहरणार्थ - स्त्रियांना स्वतःचे आणि त्यांच्या कुटुंबाचे रक्षण आणि काळजी घेण्यासाठी माहिती पूर्ण निर्णय घेण्यास मदत करू शकतात. तर ऑनलाईन सोशल नेटवर्क आणि डिजिटल कम्युनिकेशन स्त्रियांना त्यांच्या जवळच्या समुदायाच्या पलीकडे प्रसार आणि ज्ञान सामायिक करण्यास अनुमती देतात.

मोबाईल शिकण्याच्या संधी साक्षरता ॲप्स पासून ते खगोलशास्त्रासारखे वैविध्यपूर्ण विषयावर ऑनलाईन अभ्यासक्रम उघडण्यापर्यंत आणि स्मृती भ्रंश असलेल्या वृद्ध नातेवाईकांची काळजी घेणे. विशेष शाळा बाह्य मुली आणि प्रौढ मुलं महिलांसाठी नवीन शैक्षणिक मार्ग उघडू शकतात. जॉब सर्च इंजिन आणि व्यवसाय नेटवर्किंग साईट महिलांना श्रमिक बाजारात स्पर्धा करण्यास सक्षम करतात इतर कॉमर्स प्लॅटफॉर्म आणि डिजिटल बँकिंग सेवा त्यांचे उत्पन्न आणि स्वतंत्र वाढवण्यात मदत करू शकतात.

महिलांचे आर्थिक क्षेत्रातील योगदान

महिलांच्या आर्थिक क्षेत्रातील योगदानाबाबत विचार करीत असताना त्यांची सामाजिक स्थान सुद्धा आपोआप स्पष्ट होते. भारत हा देश पुरुष प्रधान देश म्हणून ओळखला जात असला आणि भारतातील महिलांचे कुपोषण व अत्याचार देखील पूर्णपणे थांबले नसून सुद्धा भारतातील महिलांची आर्थिक क्षेत्रातील भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. समाजात कुटुंबाची स्थान अत्यंत महत्वाची आहे. भारताच्या संदर्भात विचार केला असता भारतात सध्या 9% महिला कुटुंबे ही मातृसत्ताक आहेत. भारतात अलीकडील काळात ग्रामीण आणि नागरी भागातील महिलांना श्रम दल सहभाग वाढत आहे. तरी देखील सार्वजनिक संघटित क्षेत्रात महिलांना रोजगाराची संधी उपलब्ध होत असली तरी एकूण महिलांच्या प्रमाणात ती फार कमी आहे. परिणामी

रोजगार मिळवण्याच्या उद्देशाने जास्तीत जास्त महिला खाजगी क्षेत्राकडे वळताना दिसत आहेत. आज अनेक मोठमोठ्या कारखान्यांमधून उद्योगांमधून तसेच विदेशी कंपन्यांमधून महिला कामगारांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे.

आर्थिक सहभागांमध्ये मुख्य समस्या म्हणजे ग्रामीण भागातील महिलांचा रोजगार शहरी भागातील महिलांच्या रोजगाराचे निम्नस्तर नोंदणीकृत नसलेले रोजगार वेतनातील प्रचंड तफावत सामाजिक सुरक्षितेतून वगळणे महिलांना वगळून पुरुषप्रधान संघटनांची रचना पूर्व शालेय शिक्षण आणि सुधारित बालसंगोपन सेवांद्वारे कर्मचार्यांमध्ये महिलांच्या सहभागास प्रोत्साहन देण्यासाठी नाव नोंदणी दर 2013 मध्ये महिला रोजगार दर खूपच कमी 31.8% इतका राहिला. जरी तो मागील वर्षात 1.1 ने वाढला होता. सक्रियपणे कामाच्या शोधात असलेल्या महिला लोकसंख्येचे प्रमाण कमी असूनही महिला बेरोजगारीचे प्रमाण पुरुषापेक्षा जास्त आहे. याशिवाय नोकरी करणाऱ्या सुमारे एक तृतीयांश स्त्रिया या कृषी क्षेत्रातील बिनपगारी कौटुंबिक कामगार आहेत.

खाजगी क्षेत्रातील महिलांच्या रोजगारातील सुधारणा शाळेत शिकवल्या जाणाऱ्या आणि श्रमिक बाजारपेठेतील आवश्यक कौशल्यमधील कमतरता दूर करून दर्जेदार शिक्षणासाठी समान प्रवेशाची हमी देऊन, विज्ञानाने तंत्रज्ञान विद्यापीठ यांनी तत्सम केंद्रांमध्ये महिलांच्या शिक्षण आणि प्रशिक्षणाला प्रोत्साहन देऊन, महिलांसाठी सुरु असलेले शिक्षण कार्यक्रम सादर करणे, आणि खाजगी उद्योगाला महिला पदवीधरांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरु करण्यास प्रोत्साहित करणे. खाजगी उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, कार्यक्रमांमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी क्षेत्र आणि फाउंडेशन आणि कौशल्य सुधारण्यासाठी महिला उद्योग आणि महिला आणि मुलींसाठी करिअरच्या संधी आणि विज्ञान तंत्रज्ञान आणि नवोपक्रमाच्या क्षेत्रात महिला आणि मुलींची भरती टिकवून ठेवण्यासाठी आणि प्रगतीला पाठिंबा देण्यासाठी पारदर्शक निकषांद्वारे.

शब्दात मिरर आणि प्रतिनिधित्व असे म्हणते की नेतृत्वात महिलांचे प्रमाण ते शासन करीत असलेल्या लोकसंख्येतील स्त्रियांच्या प्रमाणाशी जुळे पाहिजे. मिरर अप्रतिनिधित्व या गृहीतकावर आधारित आहे की लिंगाची निवडलेली अधिकारी बहुदा सामान लिंगाच्या घटकांना फायदा मिळवून देणाऱ्या धोरणाचे समर्थन करतील.

महिलांसमोरील आव्हाने असली तरी महिलांची सक्रियता आणि वकिली महिलांचे शिक्षण महिला सक्षमीकरणासाठी लागोपाठच्या सरकारची सकारात्मकता आणि महिलांना राजकारणात सहभागी होण्याची आवड यातून खूप सकारात्मक ऊर्जा मिळत आहे.

महिलांचे साहित्य क्षेत्रातील योगदान

भारतीय साहित्य हे ज्ञान विज्ञानाचे अथांग भंडार आहे. वेद, उपनिषद, दर्शनशास्त्र, योगशास्त्र यासारख्या असंख्य मोती या महासागरात आहेत. शिरपुरातून नित्य नूतन असे त्यांचे वर्णन केले जाते. त्यामुळे प्राचीन भारतीय साहित्याचे नव्याने अध्ययन संशोधन करून विज्ञानाच्या कसोटीवर खरे उतरले. माणसाला निसर्गाकडून ज्या गोष्टी मिळतात त्यावर माणूस आपल्या सृजनशीलतेच्या साह्याने प्रक्रिया संस्कार करतो. या संस्कारांमधून निर्माण होणारे विचार, चालीरीती, पद्धती म्हणजेच माणसाची संस्कृती. प्रत्येक व्यक्तीची संस्कृती ही दुसऱ्या व्यक्तीच्या संस्कृतीकडून काही प्रमाणात का होईना वेगळी आणि स्वतंत्र असते. संस्कृती ही अनेक वर्षांच्या प्रक्रिये नंतर तयार होते. त्यामुळे समान भूभाग निसर्ग असलेल्या व्यक्तीची संस्कृती सारखी असते. माणसाच्या भावविश्वाचा पाया असतो तो म्हणजे साहित्य आणि कला अविष्कार समाजात असलेल्या

कला साहित्य, चित्रपट किंवा कोणतेही इतर कलाप्रकार घ्या ते समाजाच्या भावविश्वाचा आरसा असतात हे कलाप्रकार समाजाचे मन तयार करतात प्रेरणा जागृत ठेवतात. समाजाचं संस्कार आणि शहाणपण तपासत राहतात प्रेरणा जागृत ठेवतात आपला मराठी समाज तर सर्जनशील आणि विवेकी घडावा असं वाटत असेल तर विविध कला आणि साहित्य याकडे विशेष लक्ष पुरवणे आपल्याला गरजेचे आहे.

भारतीय साहित्य विश्वामध्ये मराठी साहित्याचे एक वेगळे स्थान आहे मराठी साहित्याला हे स्थान मिळवून देण्यासाठी अनेक महिला साहित्यिकांनी आपले अमूल्य असे योगदान दिले आहे. यामध्ये मध्ययुगीन काळातील मराठी संत कवयित्री महदंबा मध्य मराठी कवयित्री मुक्ताबाई, जनाबाई, सोयराबाई, कान्होपात्रा, वेणाबाई, बहिणाबाई इत्यादी तसेच शांता शेळके, दुर्गा भागवत, कुसुमावती देशपांडे इत्यादी महिलांनी भारतीय साहित्य क्षेत्रात मोलाचे योगदान दिले आहे ते खालील प्रमाणे-

साहित्यातून वास्तवाचे दर्शन घडत असते हे सिद्ध होते अशा प्रकारच्या वास्तव जीवनाचे प्रतिबिंब उमटणाऱ्या साहित्याला एक स्थान प्राप्त होते. जीवन व्यवहाराची भावनिक आध्यात्मिक बौद्धिक अशा विविध अंगांनी घडविलेले सर्जनशील, वैचारिक, कल्पनात्मक वास्तव अशा भिन्नस्तरावरचे सर्वांगीण सम्यक दर्शन साहित्यातून आपल्याला प्रतीत होते.

भारतीय साहित्य क्षेत्रात विविध क्षेत्रातील महिला वर्ग गृहिणी आपला अमौलीक असा ठसा साहित्यात उमटविला आहे व त्यामुळेच आज मराठी साहित्या जागतिक पातळीवर पोचले आहे.

महदंबा-महदाईसा उर्फ महदंबा (जन्म इ.स .सन 1238 मृत्यू इसवी सन १३०८) उर्फ रूपाईसा ही मराठी भाषेतील पहिली स्त्री कवयित्री आहे. तेराव्या शतकात श्री चक्रधर स्वामींनी स्थापन केलेल्या महानुभाव पंथातील ज्येष्ठ संन्यासिनी महदाईसा अग्रगण्य व्यक्ती होती. ती पंथाची मोठी आईच होती. सर्वजण त्यांना आऊसा म्हणजेच आईच म्हणत. महदंबा जालना जिल्ह्यातील रामसगाव या गावच्या आहेत. तसेच त्यांचे कुटुंब हे आजची पुरी पांढरी जिल्हा बीड येथील होत.

महदंबा यांचे जीवन विलक्षण होते .बाल विधवा ते विद्वान संन्यासिनी कवयित्री असा प्रवास त्यांनी केला. संन्यासिनी जीवन जगताना श्री चक्रधर स्वामींच्या सेवेत त्यांच्या भक्तीत रममान होताना त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील उपजत काव्याची ओढ जागी झाली. तिची भक्ती डोळस होती ,बुद्धीची चौकस जोड होती. महदाईसेला श्रीकृष्णाचे चरित्राविषयी विशेष ओढ होती.

विवाह समारंभात म्हटल्या जाणाऱ्या 'धवळे 'या नव्या वाङ्मय प्रकाराची रचना त्यांनी केली.

मुक्ताबाई

यांनी समाजकार्यात बहुमूल्य वाटा उचलला आहे ज्यांनी माय मराठीच्या सारस्वतात भक्तीचा मळा फुलला आणि मराठी साहित्याचे दालन भाव संपन्न केले. ज्यांना असामान्य बुद्धिमत्ता लाभली.भक्ती योग मार्ग यात पारंगत असलेल्या ज्ञानेश्वरांची बहीण म्हणजेच संत मुक्ताबाई जन्म 1279 महाराष्ट्रातील आपेगाव, आई रुक्मिणीबाई वडील विठ्ठल पंत यांच्या पोटी जन्म "संत मुक्ताबाई यांनी आपल्या शिषांना सोहम मंत्राची शिकवण दिली आहे असे त्यांच्या उपदेशपर अभंगातून स्पष्ट होते.ताटीचे अभंग लिहून ज्ञानेश्वराना"लेखन प्रवृत्तकेले.योगी चांगदेवचा अहंकार मुक्ताबाईचे अलौकिक ज्ञान बघून गळून गेला होता त्यांचा नावावर अभंग गाथा ताटीचे अभंग ज्ञानबोध इत्यादी लेखन प्रसिध्द आहे.

जनाबाई

या हिंदू परंपरेतील एक मराठी संत कवित्री होत्या. महाराष्ट्रातील गंगाखेड येथे जन्म संत नामदेवाच्या सहवासात बाईंनी विठ्ठलाच्या भक्तीचा ध्यास घेतला होता. 'विठ्ठु माझा लेकरवाळा संगे गोपाळांचा मेळा' ही प्रसिद्ध अभंग त्यांच्या नावावर आहे. संत नामदेव व ज्ञानदेवाविषयी त्यांचा भक्ती भाव अनन्य साधारण होता. त्यांच्या नावावर असलेले एकूण सुमारे 350 अभंग सकल संत गाथा या ग्रंथात मुद्रीत झाले आहेत. संत जनाबाईंच्या थालीपाक व द्रौपदी स्वयंवर या विषयावरील अभंगांनी महाकवी मुक्तेश्वराला स्फूर्ती मिळाली होती.

बहिणाबाई

बहिणाबाईंचा जन्म असोदे या गावी जळगाव जिल्हा 24 ऑगस्ट 1880 महाजनांच्या घरी झाला बहिणाबाईंना लिहिता येत नव्हते, त्यामुळे त्यांनी केलेल्या अनेक कविता कोणी लिहून न ठेवल्यामुळे काळाच्या ओघात नष्ट झाल्या. बहिणाबाईंच्या कवितेचे विषय माहेर, संसार शेतीची साधने, कापणी, मळणी इत्यादी संत वेनाबाई - सन 1627-28 चैत्र वैद्य चतुर्दशी शके सोळाशे इसवी सन 1678 या मराठी संत कवित्री होत्या 16व्या शतकात समर्थ रामदास स्वामींनी वेगळ्याच हेतूने आपले कार्य सुरू केले होते. सर्व समाज त्यांना संघटित करायचा होता. धर्म संघटनेची उभारणी त्यांनी सुरू केली, त्यावेळी मिरजेला त्यांची वेनाबाईंची पहिली भेट झाली. वेणाबाई या ब्राह्मण कुटुंबात जन्मलेल्या बाल विधवा होत्या. कोल्हापूरच्या गोपाजी पंत देशपांडे यांच्याकडे वेनाबाई मुलगी होत्या, लहान वयात लग्न होऊन त्या मिरजेला सासरी गेल्या, दुर्दैवाने पतीची निधन लवकर झाल्याने बाल विधवेचे जीवन जगणे त्यांच्या नशीब आले. त्या काळात विधवा स्त्रीने घरकाम करीत देवाचे नाव घेत धर्मग्रंथाचे धार्मिक ग्रंथाचे वाचन करीत आपले जीवन काढायची अशी रीतच होती. समर्थ रामदास स्वामी त्यांच्या घरी भिक्षा मागायला आले तेव्हा वीणाबाई तुळशी वृंदावनापाशी एकनाथी भागवत वाचत होत्या. समर्थांनी विचारले मुली यातले तुला काही समजते का? नाही? त्यावर वेनाबाईंनी समर्थना 25 प्रश्न विचारले त्या प्रश्नातून समर्थांना वेणाबाईंची ही भेट. पहिल्या वेनाबाईंच्या जीवनाचा रस्ता बदलणारी ठरली. रामदास स्वामींच्या या भेटीचा बोलण्याचा वेनाबाईंच्या मनावर खूप परिणाम झाला. हेच आपले गुरु आहेत. त्यांच्याकडून उपदेश घ्यावा. त्यांची गुरु सेवा करीत जीवन घालवावे, देह माझे मन! माझे सर्व नेले गुरुराजे! अशी त्यांची अवस्था झाली.

वेनाबाईंची ग्रंथरचना

उपदेश रहस्य - रामायणी प्रकरण कौल- रामायण प्रकरण एकूण 26 श्लोक, पंचीकरण-वेदांतावरील गद्य, टिपण्या, रामगृहक संवाद, रामायणची कांडे, सिंहासन-रामायण प्रकरणी, अभंग पदे वगैरे शांता शेळके

या प्रतिभासंपन्न मराठी कवयित्री होत्या, याशिवाय त्या एक प्राध्यापिका संगीतकार लेखिका की का अनुवादक बालसाहित्य लेखिका साहित्यिका आणि पत्रकार होत्या. त्यांचा जन्म 12 ऑक्टोबर 1922 साली पुणे जिल्ह्यातील इंदापूर या गावी झाला. हुजूरपागा शाळा व स प महाविद्यालय पुणे येथे झाले. आचार्य अत्रेच्या त्यांच्या नवयुग मध्ये पाच वर्ष उपसंपादक राहिल्यानंतर त्यांनी नागपुरातील महाविद्यालय तसेच मुंबईतील रुईया व महर्षी दयानंद महाविद्यालय मध्ये मराठी च्या अध्यापिका म्हणून काम केले. आळंदी येथे 1996 साली भरलेल्या अखिल भारतीय मराठी संमेलनाच्या त्या अध्यक्षा होत्या. शांता शेळके या केंद्रीय फिल्म प्रमाण मंडळाच्या तसेच राज्य नाटक निरीक्षण परीक्षण मंडळाच्या सदस्या होत्या.

कुसुमावती देशपांडे

भारतातील मराठी लेखिका जन्म 10 नोव्हेंबर 1904 रोजी अमरावती बॉम्बे प्रेसिडेन्सी येथे झाला. 1921 मध्ये पुण्यातील हुजूरपागा मुलींच्या शाळेत त्यांचे शिक्षण झाले. त्यानंतर नागपूरला जाऊन त्यांनी नागपूर विद्यापीठात १९२६ साली बी. एस्सी पदवी घेतली. इंग्रजी वाङ्मयाचे अधिक अभ्यास करण्यासाठी त्या इंग्लंडमधील बेस्ट फिल्टर कॉलेजच्या दाखल झाल्या. तेथून 1929 साली बी.ए. झाल्या. 'पासंग' 1954 साली प्रकाशित झालेल्या संग्रहात यांचे लेखांचे संकलन आहे. 1961 ला ग्वाल्हेर येथे झालेल्या साहित्य संमेलनचे अध्यक्षपदा चा समान त्यांना मिळाला.

दुर्गा भागवत

यांचा जन्म 1910 मध्येच तत्कालीन बडोदा संस्थानात स्थायिक झालेल्या कऱ्हाडे ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांची बहीण कोंबडा सोहनी भारतातील पहिली वैज्ञानिक झाली त्यांचे वडील वैज्ञानिक होते. त्यांनी तेलापासून तू बनवण्याची प्रक्रिया शोधली होती त्यांच्या नावावर लोकसाहित्याची रूपरेषा भाऊ मुद्रा ऋतुचक्र शोध रामायण रूपगंगा व्यासपर्व राजाराम शास्त्री भागवत यांचे चरित्र इत्यादी ग्रंथसंपदा आहे.

यामधून साहित्यातून वास्तवाचे दर्शन घडत असते हे सिद्ध होते अशा प्रकारच्या वस्तू जीवनाची प्रतिबिंबटणाऱ्या साहित्याला एक स्थान प्राप्त होते. जीवन व्यवहाराची भावनिक अध्यात्मिक बौद्धिक अशा विविध दंगांनी घडवलेले सर्जनशील वैचारिक कल्पनात्मक वस्तू अशा भिन्नस्तरावरचे सर्वांगीण सम्यक दर्शन साहित्यातून आपल्याला प्रतीत होते भारतीय साहित्य क्षेत्रातील विविध क्षेत्रातील महिला वर्ग गृहिणी आपला मौलिक असा ठसा साहित्यातून ठेवला आहे त्यामुळेच आज मराठी साहित्य जागतिक पातळी पोहोचले आहे.

महिलांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान

आर्थिक क्षेत्रा बरोबर सामाजिक क्षेत्रात सुद्धा महिलांनी फार पूर्वीपासून पुढाकार घेतलेला दिसून येतो. ज्यावेळी स्त्री शिक्षण म्हणजे पाप समजले जात होते. त्या काळात समाजाचा तीव्र विरोध पत्करून सावित्रीबाई फुले यांनी पुण्यातील भिडे वाड्यात सर्वप्रथम मुलींची शाळा काढली व त्याचा परिणाम म्हणून आज महिला मुक्तपणे प्रत्यक्ष क्षेत्रात संचार करू लागल्या. सावित्रीबाईंनी 1853 मध्ये बालहत्या प्रतिबंध गृहाची स्थापना करून बालहत्या बंद केली. समाजाची महिलांच्या बाबतीत विचार करण्याची दृष्टी बदलण्यासाठी सुमारे 100 वर्षांपूर्वी बुलढाण्याच्या ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री पुरुष समानता समाजाला पटवून दिली. या महिलांच्या सामाजिक क्षेत्रातील कार्याचा आढावा लक्षात घेतल्यानंतर आपल्याला असे लक्षात येते की आज सुद्धा भारतातील महिला सामाजिक कार्य करण्यात अग्रेसर आहेत. मेधा पाटकर सारखी आज सुद्धा नर्मदा बसवा आंदोलन धरणग्रस्ता च्या मदती साठी जीवाचे रान करताना दिसत आहे. आज महिलांच्या संस्थांच्या माध्यमातून अनेक महिला बचत गट निर्माण झाले आहेत.

उपरोक्त विश्लेषणावरून असे लक्षात येते की आज भारत आज विकसनशील देश म्हणून ओळखला जातो. त्याच्या प्रत्येक क्षेत्रातील विकासामध्ये महिलांचे पुरुषाबरोबर योगदान आहे. आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय क्षेत्रात महिलांनी दिलेले योगदान अमुल्य असून भारतीय व्यवस्थेला यशोशिखरावर घेऊन जाणारे आहे. जागतिक पातळीवर भारत व भारतीयांना अधिक विकसित करण्याच्या दिशेने हे महिलांचे योगदान मदत करीत आहेत.

संदर्भ

1. सुतार सुतारविद्या 2006, महिला विकासाच्या प्रमुख आधारस्तंभ, योजना मासिक एप्रिल 2006
2. चौधरी संदीप कुमार 2006 शिक्षण आणि समाज योजना मासिक एप्रिल 2006

3. ठाकरे डॉक्टर अनिल संपादक 2006 भारताचे जडणघडणीत महिलांची योगदान आधार पब्लिकेशन अमरावती मार्च 2021
4. बाबर डॉक्टर सर्वजणी 1968 श्री शिक्षणाची वाटचाल शिक्षण संचालनालय प्रकाशन महाराष्ट्र शासन पुणे. 1968
5. भारतीय साहित्यशास्त्र -गणेश त्रिंबक देशपांडे
6. मराठीचा शब्द संग्रह- डॉक्टर लीला गोविलकर
7. द ग्लोबल जेंडर गॅप रिपोर्ट 2012 वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरम स्विट्झर्लंड पुष्ट 16 भारत सरकार 'भारताचे संविधान' कायदा आणि न्याय मंत्रालय 22 मार्च 2014 रोजी प्राप्त झाले.
8. मुख्य निवडणूक अधिकारी "विविध लोकसभा निवडणुकांमधील मतदानाची टक्केवारी "उत्तराखंड सरकार भारत 22 मार्च 2014 रोजी प्राप्त झाले.
9. रेणुका डी सिल्वा व गोवा फॉरवर्ड पदाच्या नवीन अध्यक्षा टाइम्स ऑफ इंडिया 21 मार्च 2017 प्राप्त झाले ISSN 0971 8257 1 मे 2024
10. बसू अपर्णा "भारतीय महिला चळवळ"फाउंडेशन फोर्स मानवाधिकार लिंग आणि पर्यावरण दिल्ली विद्यापीठ 24 मार्च 2014 रोजी प्राप्त झाले.
11. ए.बी.राय.राम शिरीन "दक्षिण आशियातील राखीव जागा ;एक प्रादेशिक दृष्टिकोन" संसदेत महिला संख्येच्या पलीकडे ;गहाळ किंवा रिक्त.
12. पी.आर.एस.विधान संशोधन "महिला आरक्षण विधेयक" संविधान (108वी सुधारणा) विधेयक2008 prs India .org 22 मार्च 2014 रोजी प्राप्त झाले.
13. राव.ई.कृष्णा 2006 "शेतीमध्ये महिलांची भूमिका एकच सूक्ष्म स्तर अभ्यास"
14. महिला सक्षमीकरण सेफ रोशनी संस्था भारतातील एनजीओ रोशनी संस्था 26 एप्रिल 2021 रोजी पुनर्प्राप्त